

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-1>

Здреник Іванна Василівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8645-0701>
E-mail: ivanka.bagan@gmail.com

Шишко Валерій Валерійович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9193-1059>
E-mail: angelfire1@ukr.net

Повалена Мар'яна Василівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5638-200X>
E-mail: marjankavas@gmail.com

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ

***Анотація.** У статті аналізується проблема імплементації міжнародного досвіду забезпечення релігійної свободи в Україні. З'ясовано, що імплементація міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему відбувається за принципами: доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини.*

Зазначено, що поняття «свобода совісті» та «свобода релігії» не є ідентичними, проте між ними наявний тісний взаємозв'язок. З деякою умовністю можна стверджувати, що друге поняття є вужчим різновидом першого.

Свободу релігії доцільно поділяти на такі види: свободу віровизнання та свободу віросповідання. Свобода віровизнання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи вільно обирати об'єкт своєї віри та визначати особисте внутрішнє ставлення до нього. Ця свобода стосується внутрішньої сфери індивідуума. Свобода віросповідання як природне право людини є можливістю особи вчиняти певні дії або ж утримуватися від них, унаслідок чого об'єктивується її віровизнання.

Відзначено, що успішність подальшого шляху України до відповідності її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам (свободи думки, совісті та релігії) безпосередньо залежить від того, як швидко Україна буде ратифікувати міжнародно-правові акти, використовувати у власному законодавстві вжи-

вану в них термінологію, поширювати судову практику застосування норм міжнародного права, контролювати дотримання основних прав і свобод, проводити відповідні заходи просвітницького характеру.

Ключові слова: особисті немайнові права особи, права людини, держава, релігія, право на свободу думки, свобода совісті, свобода релігії, міжнародний досвід, Європейський суд з прав людини.

Zdrenyk Ivanna, Shyshko Valerii, Povalena Mariana. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING RELIGIOUS FREEDOM IN UKRAINE

Abstract. *The article analyzes the problem of implementing the international experience of ensuring religious freedom in Ukraine. It has been studied that the implementation of the international experience of regulatory provision of human rights and religious freedom into the national legal system takes place according to the principles of: expediency; an organic combination of goals and means; development of the legislative framework taking into account the norms fixed by international documents on human rights.*

It is indicated that the concepts of "freedom of conscience" and "freedom of religion" are not identical, but there is a close relationship between them. With a certain convention, it can be argued that the second concept is a narrower variety of the first.

Freedom of religion should be divided into such types as freedom of religion and freedom of religion. Freedom of religion as a natural (universal social) human right is an individual's ability to freely choose the object of his faith and determine his personal internal attitude towards it. This freedom touches the inner sphere of the individual. Freedom of religion as a natural human right is a person's ability to perform certain actions or refrain from them, as a result of which his religion is objectified.

It was noted that the success of Ukraine's further path to compliance of its legislation with international humanitarian standards (freedom of thought, conscience and religion) directly depends on how quickly Ukraine will ratify international legal acts, use the terminology used in them in its own legislation, and spread the judicial practice of applying the norms of international law, control the observance of fundamental rights and freedoms, carry out appropriate educational activities.

Key words: *personal non-property rights of individual, human rights, state, religion, right to freedom of thought, freedom of conscience, freedom of religion, international experience, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. В Україні нове усвідомлення права на свободу думки, совісті та релігії в його міжнародно-правовому вимірі почало формуватися в результаті глибоких демократичних перетворень і євроінтеграційних процесів. Отже, державне регулювання права на свободу думки, совісті та релігії повинно здійснюватися відповідно до міжнародно-правових стандартів. Варто зауважити, що національне законодавство у сфері забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії потребує істотного вдосконалення.

Така необхідність зумовлюється таким: по-перше, базовий документ, який регулює відносини в цій сфері, Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», ухвалений 23 квітня 1991 р., має загальний декларативний характер і понад тридцять років не зазнав необхідних поправок (змін); по-друге, Україна за роки незалежності стала багатоконфесійною державою, тому є потреба в ухваленні відповідних норм для вирішення назрілих міжконфесійних проблем. Саме імплі-

ментация державою міжнародно-правових норм і врахування досвіду Європейського суду з прав людини має вагоме значення як для належного забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії, так і для гармонізації міжконфесійного діалогу в Україні.

Порушення права людини на свободу думки, совісті та релігії негативно впливає практично на всі інші права, як-от: право на життя, фізичної цілісності, свободи та безпеки особи, право на свободу висловлення, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересувань, національність тощо. Тому теоретичне розуміння права на свободу думки, совісті та релігії є однією з конститутивних проблем дослідження прав людини, міжнародно-правовий зміст якого можна щонайкраще осмислити шляхом аналізу сучасної практики Європейського суду з прав людини. Також це має велике утилітарне значення для подальшої модернізації національного законодавства та гарантування права людини на свободу думки, совісті та релігії в Україні.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема науково-теоретичного осмислення напрямів імплементації зарубіжного досвіду нормативно-правового забезпечення системи прав людини і релігійної свободи в законодавстві України, безперечно, привертала увагу вітчизняних фахівців із різних галузей правової науки. Насамперед вирізняються праці В. Климова, М. Лубської, Ю. Пайди, В. Опанасюка, В. Сорокуна, Є. Ткаченко, В. Чернописької, Л. Ярмол та інших.

Однак варто констатувати, що бракує праць, автори яких намагались би розглянути задану проблему як з погляду останніх змін у національному законодавстві, що стосується проблеми регулювання релігійної свободи, так і в контексті еволюції міжнародно-правових норм у цій сфері впродовж останніх років.

Мета статті – дослідити проблемні аспекти імплементації міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу світогляду та віросповідання закріплене в Основному законі України та в більшості конституцій зарубіжних країн, воно належить до основоположних природних прав людини, адже є необхідною складовою частиною свободи особистого самовизначення. Окрім того, релігійна свобода є основою обґрунтування плюралізму суспільного та державного життя як однієї з визначальних ознак демократичної країни. На підтвердження цього Європейський суд з прав людини в рішенні від 19 квітня 1993 р. у справі «Коккінакіс проти Греції» (*Kokkinakis v. Greece*) зауважує, що свобода думки, совісті та релігії – це основа демократичного суспільства. У своєму релігійному вимірі вона є одним із невід’ємних, основних складників формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції, водночас вона є цінним надбанням для атеїстів, агностиків, скептиків та індивідуальних осіб. Ідеться про плюралізм, здобутий дорогою ціною впродовж століть, який є засадничим для розвитку демократичного суспільства [1].

Свобода думки, совісті та релігії як фундаментальне загально визнане право людини відображена в низці міжнародно-правових актів, до яких передусім належать: Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.; ст. 18) [2], Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966 р.; ст. 18) [3], Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981 р.) [4], Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.; ст. 9) (далі – Конвенція) [5], Хартія Європейського союзу про основні права (2000 р.; ст. 10) [6].

Серед важливих юридичних гарантій захисту свободи думки, совісті та релігії – діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як нами зауважувалося, рішення ЄСПЛ надважливі як для теоретичного розуміння змісту ст. 9 Конвенції, так і для правильного її застосування.

Традиційним для Конвенції є те, що ст. 9 не містить дефініцій таких основних понять, як «свобода думки», «совість», «релігія», а також орієнтовного переліку елементів чи критеріїв, які би чітко окреслювали правові межі дії цієї статті. У науковому дискурсі часто акцентується на відсутності універсального тлумачення означених конвенційних понять, і ми погоджуємося з тими вченими, на думку яких формування вичерпного переліку переконань, що підпадають під надані статтею гарантії, є нераціональним. Це зумовлено тим, що не завжди можна надати науково-словесної форми змісту (смісловим елементам) думки, совісті й релігії [7].

Поняття «свобода совісті» та «свобода релігії» не є ідентичними, проте між ними є тісний взаємозв’язок. З деякою умовністю можна стверджувати, що друге поняття є вужчим різновидом першого: людина може дотримуватися будь-яких поглядів і переконань, зокрема сповідувати певну релігійну систему або ж мати атеїстичні переконання взагалі. Саме вільний вибір ставлення до релігії означає, що людина має право самостійно, без жодного зовнішнього тиску, примусу чи загрози дискримінації визначати власне став-

лення до конкретного віросповідання або релігії як світогляду загалом. Свобода совісті передбачає внутрішню свободу вибору морально-етичних переконань, що охоплює всі аспекти духовного й інтелектуального життя людини, тому і є в одному переліку зі свободою думки.

Підтримуємо позицію Крумерха Петера, що право на свободу релігії передбачає два аспекти – “forum internum” (внутрішня свобода релігії) та “forum externum” (зовнішня свобода релігії). “Forum internum” захищає свободу дотримуватися внутрішніх переконань, свободу мати релігійні переконання або їх не мати, свободу їх змінювати. Ця внутрішня свобода невід’ємно пов’язана із правом вираження своєї релігії – “forum externum”, тобто свободою виявляти свої релігійні переконання публічно, безперешкодно здійснювати релігійну діяльність [8].

Зауважимо, що правове регулювання може здійснюватися лише за умови “forum externum”, поки свобода думки, совісті та релігії належить до внутрішньої сфери людини (“forum internum”), це право є абсолютним. Отже, на державу покладено негативне зобов’язання щодо невтручання в дане право.

На думку окремих українських учених, свободу релігії доцільно поділяти на такі види: свободу віровизнання та свободу віросповідання. Свобода віровизнання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи вільно обирати об’єкт своєї віри та визначати особисте внутрішнє ставлення до нього. Міжнародні та національні правові норми не встановлюють меж цієї свободи, оскільки вона стосується внутрішньої сфери індивідуума. Свобода віросповідання як природне (загальносоціальне) право людини є можливістю особи вчиняти певні дії або ж утримуватися від них, унаслідок чого об’єктивується її віровизнання [9, с. 369]. Конкретизуємо, що свобода віросповідання як природне (загальносоціальне) право людини – це можливість особи публічно діяти з метою реалізації власних релігійних або інших переконань (тобто їх визнавати, змінювати та практикувати).

Деяка амбівалентність властива сучасному міжнародному розумінню свободи релігії, у якому виокремлюють її позитивний і негативний аспекти [10, с. 105]. Прикладами негативної релігійної свободи вважається право особи не належати до жодної релігійної спільноти, право не здійснювати публічно релігійні дії чи обряди, право на відмову від релігійної освіти тощо. Зазвичай негативний аспект релігії притаманний секуляризційному суспільству, у якому свобода релігії ґрунтується суто на правових засадах. Натомість позитивний аспект цього права передбачає форми дій adeptів усіх без винятку релігій, зазвичай складнощі виникають із позитивним аспектом свободи релігії в поєднанні з “forum externum”.

Межі здійснення свободи релігії як природної можливості людини визначені в основних міжнародних документах з прав людини. У ст. 9 Конвенції визначено такі форми зовнішнього вияву переконань: «свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики та ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно» [5]. Звідси постає необхідність розгляду поняття «релігійна практика», адже в Конвенції вона розуміється як окрема форма вираження переконань, що гарантується людині. На жаль, у своїй практиці ЄСПЛ так і не визначив, які саме активності необхідно кваліфікувати як «дотримання релігійної практики», що підпадає під міжнародно-правовий захист. З огляду на те, що Конвенція являє собою гнучку систему, розвитку якої сприяє дотримання принципу ефективного та динамічного тлумачення, можемо висновувати, що в питаннях кваліфікації ЄСПЛ враховує обставини кожної конкретної справи.

Отже, конвенційне розуміння таких складних і всебічних правових категорій, як «свобода думки», «свобода совісті», «свобода релігії», розвивається в контексті судової практики Європейського суду з прав людини, який у своїй діяльності керується принципом оперативного та динамічного тлума-

чення конвенційних норм, а також іншими, пов'язаними з ним принципами, що забезпечує дієвість захисного механізму. Нині ЄСПЛ акумульовано значний позитивний досвід, що дозволяє визначити межі втручання держави у право на свободу думки, совісті та релігії, зрозуміти позиції, які обстоюють петиціонери під захистом Конвенції. Зауважимо, що такі позиції в розумінні ст. 9 насамперед повинні мати «певний рівень переконливості, серйозності та важливості», а також бути сумісними з людською гідністю.

ЄСПЛ розглядає порушені межі здійснення свободи релігії в тому чи іншому випадку на підставі звернення до нього осіб по захист цього права. Упродовж останніх років значно зросла кількість скарг до Європейського суду щодо порушення ст. 9 Конвенції, а також їх складність. Як відзначає професор публічного права Дж. Мердок, нещодавно прецедентне право ЄСПЛ щодо ст. 9 було досить обмежене та зосереджене здебільшого на захисті свободи вираження релігії в установах виконання покарань або на розгляді трудових спорів, пов'язаних із релігійними переконаннями [11].

Нині рішення ЄСПЛ розглядаються в основному щодо балансу свободи вираження поглядів, права на освіту, інших прав і свободи релігії. Як слушно зауважує професор П. Рабінович, перевірку та забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства Європейський суд вважає одними з основних засобів забезпечення правомірності відносин «людина – держава» [12].

Зауважимо, що в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. зазначається, що суди України у процесі розгляду справ застосовують Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права (ст. 17) [13]. Відповідно вивчення й аналіз основних положень рішень Європейського суду щодо меж втручання держави у право на свободу думки, совісті та релігії має не лише теоретичне, а й практичне значення.

За період свого функціонування ЄСПЛ розглянув значну кількість справ щодо

захисту прав людини загалом і свободи думки, совісті та релігії зокрема. Так, упродовж 1957–2022 рр. установлено порушення ст. 9 Конвенції у приблизно 70 рішеннях ЄСПЛ (лідують у цих порушеннях Греція, Туреччина, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Молдова, Франція, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди) [14]. Надмірне та необґрунтоване втручання в реалізацію права на свободу релігії в цих державах пов'язане з відсутністю нормативного закріплення принципу пропорційності в конституціях, який є одним із найбільш застосованих у рішеннях ЄСПЛ. Також це зумовлено різною правозастосовною практикою судів під час вирішення справ щодо обмеження права на свободу релігії та вузьким підходом до розуміння поняття «світська держава».

Стосовно цього приводу слушно зауважує С. Шевчук, що діяльність суддів нині не може бути зведена до простого, механічного нормозастосування, оскільки потребує творчого, «динамічного» та цільового тлумачення у процесі реалізації конституційних норм із метою встановлення конституційного судового контролю за змістом законів і визначення суддівських стандартів щодо пропорційності обмежень основних прав людини. Завдяки дії принципу пропорційності створюються умови для формування так званої «процесуальної демократії». Саме тому велика увага має приділятися не лише нормативному закріпленню принципу пропорційності, але і належному рівню його правозастосування [15, с. 73].

Висновки. Отже, процес імплементації міжнародно-правових норм про захист права людини на релігійну свободу на рівні національного законодавства триває. Уже нині воно є одним із найбільш збалансованих у питаннях дотримання релігійної свободи серед законодавств пострадянських країн. Національне законодавство в питаннях щодо регулювання прав людини та дотримання релігійної свободи має чітко дотримуватися всіх положень ст. 9 Європейської конвенції про захист прав людини та враховувати судову практику ЄСПЛ.

Імплементация міжнародного досвіду нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи в національну правову систему відбувається за принципами: доцільності; органічного поєднання мети і засобів; розбудови законодавчої бази з урахуванням норм, які фіксуються міжнародними документами з прав людини. Успішність подальшого шляху України до відповідності її законодавства міжнародним гуманітарним стандартам, а

саме – свободі думки, совісті та релігії, безпосередньо залежить від того, як швидко наша країна буде ратифікувати міжнародно-правові акти та використовувати у власному законодавстві вживану в них термінологію, поширювати судову практику застосування норм прецедентного права, контролювати те, як у повсякденному житті соціуму дотримуються основних прав і свобод, а також проводити відповідні заходи просвітницького характеру.

Список використаних джерел:

1. Коккинакис против Грецииюг. Страсбург (3/1992/348/421). Решение Европейского суда по правам человека от 25 мая 1993 г. URL: <http://www.rroi.narod.ru/echr/translation/translation/kokkinakis.htm>.
2. Загальна декларація прав людини. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Хартія Європейського Союзу про основні права. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
7. Чевичалова Ж. Свобода думки, совісті і релігії в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (окремі аспекти). *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 2 (18). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GGPPhsa8DUYJ:tlaw.nlu.edu.ua/article/view/217173/218881+&cd=17&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.
8. Krömerhe Peter. Fundamental right to freedom of religion. Conference of *European Churches*. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-018-0512-8>
9. Ярмол Л., Тучапець І. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загально-теоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 824. С. 368–372.
10. Близенков В. Л. Запрет на строительство минаретов в Швейцарии vs свобода вероисповедания в Европе: правовые, политические и социальные аспекты. *Социология власти*. 2017. Т. 29. № 4. С. 104–126.
11. Murdoch Jim. Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Podręczniki praw człowieka Rady Europy. Strasburg, 2012. URL: <https://rm.coe.int/16806f14e5>.
12. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=31>.
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
14. Rapport annuel 2014 de la Cour européenne des droits de l’homme, Conseil de l’Europe. URL: https://www.echr.coe.int/documents/annual_report_2014_fra.pdf.
15. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 69–76.

References:

1. Kokkynakys protiv Hretsyiyuh. Strasburh (3/1992/348/421). Reshenye Evropeiskoho suda po pravam cheloveka ot 25 maia 1993 h. URL: <http://www.rroi.narod.ru/echr/translation/translation/kokkinakis.htm>

2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukrainian]
3. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski y politychni prava. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. [in Ukrainian]
4. Deklaratsiia pro likvidatsiiu vsikh form neterpymosti i dyskryminatsii na pidstavi religii chy perekonan. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284#Text. [in Ukrainian]
5. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian]
6. Khartiia Yevropeiskoho Soiuzu pro osnovni prava. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text. [in Ukrainian]
7. Chevychalova Zh. Svoboda dumky, sovisti i religii v Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (okremi aspekty). Teoriia i praktyka pravoznavstva. 2020. Vyp. 2 (18). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GGPPhsa8DUYJ:tlaw.nlu.edu.ua/article/view/217173/218881+&cd=17&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>. [in Ukrainian]
8. Krömerhe Peter. Fundamental right to freedom of religion. Conference of European Churches. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12142-018-0512-8>
9. Iarmol L., Tuchapets I. Zakhyst svobody virospovidannia Yevropeiskym sudom z prav liudyny (zahalnoteoretychni aspekty). Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». 2015. № 824. S. 368–372. [in Ukrainian]
10. Blyzenkov V. L. Zapret na stroytelstvo mynaretov v Shveitsaryi vs svoboda veroyspovedanyia v Evrope: pravovye, polytycheskye y sotsyalnye aspekty. Sotsyolohyia vlasty. 2017. T. 29. № 4. S. 104–126.
11. Murdoch Jim. Ochrona prava do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Podręczniki praw człowieka Rady Europy. Strasburg, 2012. URL: <https://rm.coe.int/16806f14e5>.
12. Rabinovych P. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: do kharakterystyky kontseptualno-metodolohichnykh zasad yikh obgruntuvannia. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=31>. [in Ukrainian]
13. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny : Zakon Ukrainy. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy/ Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>. [in Ukrainian]
14. Rapport annuel 2014 de la Cour européenne des droits de l'homme, Conseil de l'Europe. URL: https://www.echr.coe.int/documents/annual_report_2014_fra.pdf.
15. Shevchuk S. Znachennia zahalnopravovoho pryntsypu proporsiiinosti dlia vyznachennia konstytutsiinosti zakonodavchykh obmezhen shchodo realizatsii konstytutsiinykh prav i svobod (zarubizhnyi dosvid). Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2000. № 1. S. 69–76. [in Ukrainian]